

ANDOR CSABA

Az Arany-kritikai kiadás Madách vonatkozásai

Az első fontos eredmény (amely részben az Arany-kritikai kiadást is érintette), Bárdos József nevéhez fűződött. A *Tragédia* végére írt (áthúzott) Arany-megjegyzés: „Ex leone – leonem!” mindig is fejtörést okozott a kutatóknak, de azon a nyilvánvalónak látszó tényen, hogy feltehetően olyan utalással állunk szemben, amelyet Aranyon kívül csak Madách érthetett, a közelmúltig nem jutott túl a Madách-kutatás. Bárdos József viszont felfigyelt rá, hogy a *Koszorúban* néhány hónappal korábban megjelent egy szerkesztőségi üzenet: „Az alföldön... Könnyű megismerni ex ungue... de bizony most egyszer nem leonem. Petőfi–reminiscentiák.”¹ Ez ráillik Madách ugyanilyen című versére, és egyúttal magyarázatot ad arra, hogy mire utalt vissza a *Tragédia* végére írt megjegyzésével a szerkesztő.

Bárdos József következő felismerése az volt, hogy ezzel szemben egy másik szerkesztői üzenet: „M—chnak. Üdvözlettel. Megkaptuk és jónak találtuk. Hát a többi mikor jó?” nem Madáchnak szól, hanem Mentovich Ferencnek.²

Ilyen előzmények után egy, az OSZK Kézirattárban lévő, korábban publikálatlan borítékot találtam elgondolkodtatónak. Ami az első pillanattól kezdve nyilvánvaló volt: rossz helyre keveredett, olyan hivatalos levelek közé, amelyeknek egyike se fért bele a kicsiny borítékba. A körbélyegző szerint Pesten adták postára a küldeményt, 1861. szeptember 12-én, hátoldalán pedig AJ monogrammal ellátott pecsétviasz zárta le a borítékja. Ami szokatlan volt, az a rendhagyó címzés: „Tekintetes Madách Imre / orsz. gy. képviselő Úrnak, tisz- / telettel. / Balassa-Gyarmath / Az ottani cs. k. postahivatal ké- / retik tovább utasítani, lakása- / ra.”

Ez cáfolni látszott azt a vélhetően Madáchra visszavezethető véleményt, amely szerint az idő múlásával egyre türelmetlenebbül várta Arany bírálását. Ha egyszer nem adta meg a címét, miért gondolta úgy, hogy Arany majd elküldi a véleményét?

A levélnek a megszólítás utáni első tagmondata is azt jelzi: valójában Madáchnak kellett volna megkeresnie Aranyt: „Miután kegyed elutazása előtt,

¹ BÁRDOS József: *Ex leone leonem*, in. *XIII. Madách Szimpózium*, szerk. BENE Kálmán, Madách Irodalmi Társaság, Szeged–Bp., 2006, 101–109.

² BÁRDOS József: *Arany János körül*, Nagykovács, 2012, 79–80.

engem föl nem keresett, [...]” Arany tehát arra számított, hogy az országgyűlés berekesztése (augusztus 22.) után, mielőtt haza utazna, hogy beszámoljon a választóinak a történekekről, Madách majd fölkeresi őt. Fölöttébb kínos helyzet, és a legfurcsább az egészben az, hogy Madách még mindig nem „kapcsolt”, teljesen elborította elméjét az a dicséret, amely a bevezető félmondatot követte. Ennek legfőbb bizonyítéka az, hogy szeptember 19-én levélben elküldte Szontagh Pálnak Arany levelének másolatát, és kérte őt, hogy 22-én beszéljék majd meg, milyen választ írjon Madách.

Szontagh sok szempontból józanabb gondolkodású volt, mint Madách, biztosan észrevette a dicséret előtti félmondatban rejlő neheztelést, de legfőképpen azt, hogy barátja két olyan hibát is vétett, amelyeket külön-külön is nehéz volna kimagyarázni. Az egyik az, hogy nem kereste fel ismét Aranyt, a másik pedig az, hogy kilenc nappal Arany levele után gondolta megírni a választ. (A hátoldal postai jelzései szerint szeptember 13-án már Nógrádszakálba érkezett Arany levele. Madách azonban valószínűleg napokig nem volt otthon, ezért csak 17-én olvasta el azt.)

Itt egy kis kitérőt kell tennem. Valóban ilyen „szórakozott” lett volna Madách? Úgy emlékezett volna, hogy ő megadta a címét, és abban állapotok meg, hogy majd Arany értesíti őt? És lehetséges egy ilyen félmondaton átsiklani? Madách életében sok példát találunk a szórakozottságra, emlékeztének torzulására, már ifjúkorában is.

Egy 1838-as levelének keltezése: „Mar 5– 1838”. Pár sorral lejjebb viszont arról olvashatunk, hogy édesanyja levelét május 3-án kapta meg, vagyis valójában (ha a napot és az évet nem vétette el) 1838. május 5-én írta a levelét.³

Máshol ezt írja: „Néhány év előtt egy könyv vólt kezemben, melyben a Sancció pragmaticanak igen szabad történetét olvasám a körül ágyúkkal kerített ország házát Draskovich ellentmondássát ’s meg ölettetéssét”.⁴ Draskovich József valóban egyedüli ellenszavazó volt, amikor az országgyűlés lemondott a királyválasztási jogról, csakhogy ez évtizedekkel korábban történt, az 1687-es pozsonyi országgyűlésen.

Ismét máshol: „Mentem a nagy Verbötzy sírja mellett [!], melyen egy egyszerű piramis ál deák felírással.”⁵ A piramis (obeliszk) ma is ott van Alsópetényben, de nem Werbőczy sírját jelöli, hanem azt a helyet, ahol a hagyomány szerint a *Hármaskönyv* íródott.

³ *Madách Imre levelezése*, (Madách Imre művei VI. Levelezés), szerkesztette ANDOR Csaba és GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő, Dornay Béla Múzeum–Madách Irodalmi Társaság, Salgótarján–Bp., 2014, 18. levél.

⁴ I. m. 81. levél.

⁵ I. m. 40. levél.

Ha ehhez hozzávesszük, hogy az Aranynál tett látogatásakor nyilván izgatott volt, s így képtelen arra, hogy hűvös távolságtartással figyeljen oda beszélgetésük minden részletére, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy utóbb rosszul emlékezett rá, miben is állapodtak meg.

Azon pedig végképp nem csodálkozhatunk, hogy a dicséret előtti félmondaton átsiklott, hiszen ugyanezt tette minden Madách-kutató. 150 éven át senki se tette fel a kérdést, miről is van szó az első félmondatban. (Több évtizeden át én sem tulajdonítottam jelentőséget Arany első szavainak.)

Szontagh javaslata (miután világossá vált előtte, hogy hosszás magyarázkodással kellene kezdeni a válaszlevelet) csakis az lehetett, hogy amilyen gyorsan csak lehet, személyesen kell megkeresnie Aranyt, tisztáznia a félreértést, és megköszönni a dicsérő szavakat. Ennek különösebb akadályja már csak azért sem lehetett, mert augusztus elején még minden képviselő arra számított, hogy ősszel is folytatódni fog az országgyűlés: a berekesztés váratlanul, előjelek nélkül következett be. Madách is úgy rendezte az otthoni teendőit, hogy ősszel is huzamosabban Pesten kell majd tartózkodnia.

Összegezve: azért nincs meg Madách válaszevele, sem az arra írt újabb Arany-levél, mert minden valószínűség szerint a kettejük közti közvetlen kommunikáció helyettesítette azokat. Ennek megfelelően Madách levelezéséből elhagytuk az Arany összkiadás 1339. számú levelét, amelynek leírása: „[Madách megköszönhette Arany dicsérő szavait s *Az ember tragédiája* verselésére és nyelvére vonatkozó javítási szándékát.]”⁶

Maradt egy (talán örökre megoldatlan) probléma is, amely az idők során dilemmából trilemmává szélesedett. A *Koszorú* 1864. október 16-ai számában megjelent nekrológról van szó, amelynek szerzője az '—U.' szignót használta. Mindenki úgy tudta, hogy a szerző Arany, kivéve Voinovichot, aki szerint Gyulai Páltól származik az írás. A közelmúltban Praznovszky Mihály felvetette: lehet, hogy valójában Urházi György írta a megemlékező sorokat.⁷

A kérdés továbbra is megválaszolatlan. Ami biztos: olyan intim részletet is tartalmaz az írás, amelyet csak Arany vagy Jámbor Pál ismerhetett, bár éppenséggel ők elmondhatták másoknak is. És (mint arra Bárdos József felhívta a figyelmet) a legautentikusabb vélemény szerint Arany a szerzője. Toldy Ferenc írta, hogy „Arany szép nekrológja” mellett Bérczy emlékebe-

⁶ *Arany János levelezése (1857–1861)*, (Arany János összes művei, Szerkeszti Korompay H. János, XVII. kötet, Levelezés 3.), s. a. r. Korompay H. János, Universitas Kiadó, Bp., 2004, 580.

⁷ *Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864*, Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Praznovszky Mihály, Siker BT, Bp., 2015, 388.

széde volt az a két forrás, amelyet felhasznált a Madách-életrajzához.⁸ Mivel nincs más Aranynek tulajdonítható Madách-nekrológ, s Arany még élt a könyv megjelenésekor, tehát helyreigazítást kérhetett volna, ezért mégiscsak az a legvalószínűbb, hogy Arany áll az '—U.' monogram mögött, mint ahogyan azt Gulyás Pál álnévlexikona is feltételezi.

Van azonban egy további gond az Arany-kritikai kiadásban, amely ismét csak a levelezést – és közvetve Madách Imrét – érinti: az 1469. számú levél. Ezt is elvesztett levélként tünteti fel a levelezés-kötet, „[1862. augusztus 13. és 18.]” dátummal.⁹ Különös a dátum-meghatározás, ám a jegyzet magyarázatot ad erre.¹⁰ Eszerint valójában két (feleségéhez írt) levélről van szó, amelyeket töredékesen ismertetett Voinovich, s amelyeknek szövegrészleteit nem lehet elkülöníteni.

Ám az ismertetett részletek egytől egyig Voinovich Arany-életrajzából valók, és valójában a második levélből, amely 18-án íródott. Hogy honnan tudjuk ezt? Mert az első levelet sok évvel korábban és sokkal részletesebben ismertette Voinovich a Madách-életrajzában.¹¹ Annak a tartalmi elemei teljesen hiányoznak a kritikai kiadás szövegközléséből. De álljon itt az, ami 1914-ben megjelent!

Arany egyebek közt azt írja feleségének:
Szliács, aug 13. 1862.

Irtam volt, hogy elindulásom napján (aug. 9) Madách ott várt Vácson. A dolog nem egészen úgy történt, nem Madách várt ott, csak *szekere*. Maga el lévén foglalva, valami commassationalis pörös ügyével, nem jöhetett, csak egy inas vagy ispán forma emberét (*Andrást*, az úgynevezett *philosophust*, ki az irodalomnak – s így csekély személyemnek is nagy tisztelője) küldötte elémbé, meg a kocsihintójával. Ez a *philosophus* lesett engem Vácson, s a mint leszálltam, azonnal nekem jött, nem én vagyok-e ez s ez, mert ráismert az *arczképem* után. Szavából hirtelen úgy értettem, hogy Madách *ő nagysága* is Vácson van, bent, valami fogadóban, s így írtam meg, de biz az kiszült, hogy csak a hintó vala ott. Míg a *philosophus* bement a fogadóba a kocsiért, az alatt én egy conductor-féle ember (20 kros) szívességéből megfirkantottam azt a kis levelet, melyet remélem, kaptatok – s nem soká elindultunk, valami 8 óra tájban, – mert a gyors vonat iszonyú sebesen hajtott s egyszer sem ál-

⁸ *A magyar költészet kézikönyve a Mohácsi véstől a jelenkorig, vagyis az utóbbi negyedik század kiűnőbb költői életrajzokban és jellemző mutatóanyagokban feltüntetve Toldy Ferenc által, második, átdolgozott, kiadás, ötödik kötet, Bp., 1876, 350.*

⁹ *Arany János levelezése (1862–1865)*, (Arany János összes művei, Szerkeszti Korompay H. János, XVIII. kötet, Levelezés 4.), s. a. r. Új Imre Attila, Universitas Kiadó, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Bp., 2014, [a továbbiakban ARANY XVIII.], 113–114.

¹⁰ Uo. 748–749.

¹¹ *Madách Imre és Az ember tragédiája*, írta VOINOVICH Géza, kiadja a Kisfaludy-társaság, Bp., 1914, 557–559.

lott meg Váczig... Az nap úgy 2 órai ebéd tájban Madáchnak *Károly* nevű testvéréhez értünk (miután Rétság faluban *villáztam* egy kicsit) Cseszme nevű helységbe, hová Imre is csakhamar utánunk megérkezett. Szontagh Pál is ott várt, így aztán ebédeltünk pompásan, és az nap ott maradtunk. Reggel négy órakor indultunk Madáchcsal, s Balassa-Gyarmaton keresztül (nagyobb útat téve, mint Várad Szalontához) 8-ra már Sztregován voltunk, ott reggeliztünk. Sztregova (Alsó) egy szép fekvésű tót falu, nem is nagyon terméketlen a földje, bükk erdeje van sok, egy hasonló nevű kis folyam mellett. Egészen a Madáché, kinek azonfelül még 2–3 faluban is van birtoka. Ódon tornyos kastélya valami 20 szobát foglal magában, különben csak földszinti, mert alja inkább souterrain, mint a Szendrey házé. – A lépcső előtt egy tisztas úrnő várt: Madách anyja, szül. Majthényi leány, méltóságos asszony. Együtt lakik fiával; Madáchnak van két szép gyermeke, a fiú 14 éves forma, neve Aladár, a leány 9–10 lehet, *Ára* (Borbála = Barbára) nevű, igen kedves kis galamb. Másnap úgy volt, hogy indulunk 8 óra tájban Szliácsra, miután a Tompához menetről letettünk, és én ezt neki, szükséges ok-adatolással, meg is írtam Sztregováról. De biz az uradalmi kovácsnak tetszett leinni magát, így a lovakat meg nem vasalhatta. Az én drága uj kofferemnek is, a vasuti hányás-vetésben kidőlt volt egyik vége, kötéllel kellett Váczon annyira megerősíteni, hogy szét ne hulljon, azt is megfőltöztá Sztregován az uraság szíjgyártója, pompásan, hogy tovább bírja, mint a hol uj. – Így hát még szombatot is eldégáltuk – talán volt benne egy kis *csel* is, hogy a kovács hasznaveetlen emberré lett – no, én csak Madáchtól vártam s nem sürgettem az indulást. Ez a becsületes jó ember elkísérte engemet egészen ide, Szliácsra, hová vasárnap reggel reggel 4 órakor indulván, esti 4-kor érkeztünk, már esőben. Mintha csak azt akarta volna az idő, hogy közel legyek Szliácshoz, a mint Zólyomot elhagytuk, tüstént elkezdett esni, s esett 3 napig. Madách a hétfőt még itt töltötte velem, s kedden reggel haza indult, azóta magam vagyok.»

Hátrább még azt mondja Szliácsi együttlétükről: «...a tánczterem közelébe lévén, első éjszaka mindig húzták a fülünkbe...»

Tekintsünk el a nyilvánvaló hibáktól: első esetben az idézet nincs megnyitva sehol, bár francia idézőjel zárja, vagy ami akár Arany tévesztése is lehetett: nem 9-én, hanem 7-én érkezett Vácra. Ami rögtön szembetűnő: legalább három levelet írt a feleségének Arany, hiszen már Vácra érkezésekor 20 krajcárért egy rövid levelet bízott valakire, ezt követte az iménti, 13-ai levél, végül a kritikai kiadásban szereplő 1469. sorszámú. Váccon Pass András várta őt, útközben elfogyasztott egy villásreggelit Rétságon, aztán 2 órára Csesztvére értek. (A 'Cseszme' lehet akár nyomdahiba is, ezt lehetlenség kideríteni.) Imre mellett Károly és Szontagh Pál is ott volt Csesztvén.

Mindaz, ami a kritikai kiadásban közölt töredékekben szerepel, semmit sem tartalmaz az iméntiekből:

[Mesél Szliács természeti szépségéről:] Fekvése igen gyönyörű, ez igazán *zöld!* Domb oldalán fekszik, keleti oldalán erdős park, utak, sétányok, délre is, nyugatra völgy, azon túl hegyek, északra is kéklő hegyek a Garan [!] kies völgyén túl.

[Beszámol szállásáról (Berecz Károly tanácsára a Belvedere épületében lakott):] Szeglet szobám van, melyből északra és nyugatra az egész Garan-völgyet, sok apró falut a völgyben s túl a Zólyomi kék hegyeket láthatom. [Továbbá] a vékony *fa-falú* (ámbar *tapaczeros*) szobában is csak 13 fok, a mi bizony kevés, [...] Dolgozni csendes helyem volna e szerint.

[Beszámol napi programjáról:] Reggel 6-kor már fent vagyok; 7-ig elvégzem a vízivást, sétával; nyakamba kerítem a zöld köpönyeget s szaladok hegyen-völgyön fel és le. Héttől 8-ig kiadja az idő a reggelizést meg a fürdőt, azután még egyszer befutom a hegyeket. [Leírja a fürdő bugyborékoló vizét, azt, hogy a medence fölül] zászlóforma legyezővel hártgatják a szénsavany gázt. [Ebédet követően olvas és fordítgat.] Laczi Terentiusát szerencsére elhozta, abból olvasok egy pár jelenést, úgy hogy ez a hat vígjáték, meg egy kevés hirlap, tökéletesen elég olvasmány lesz.¹²

A jegyzeteket elhagytam, helyettük inkább egy olyan szövegértelmezést említenek, amely a mai olvasó számára nem nyilvánvaló. Arany leírásában bizonyára 13 °Ré-ről van szó, ami 16,25 °C-nak felel meg. (A Réaumur-skála 0 foknak tekinti a víz fagyáspontját és 80 foknak a forráspontját; Arany korában Magyarországon ezt használták.)

Amint látjuk, nincs átfedés a két levél között, s Arany nyilván Madách távoztása után osztotta be úgy a napjait, ahogyan ebben a levélben leírta, ez tehát az augusztus 18-ai levél néhány részlete.

Van még egy érdekes vonatkozása az Arany–Madách találkozónak: Arany több levelében is említette Tompa esetleges meglátogatását. Érdeemes megneznünk, hogy az idő múlásával miként változik a hanvai út megtétele.¹³

Madách Aranynak, 1862. július 22.

[...] Pesten létem alatt értettem szándékomat, hogy a' nyár folytán Tompa Mihályt meglátogatod. Azóta a' Figyelő mondani valói ezt megerősítették. [...] – Nem leszek alkalmatlan egy marasztaló szóval, tetszésre bízom minden további terved kivitelét, csak utitársad kívánok lenni Tompához, kit még testi szemeimmel nem láttam, s nála kedvezőbben bemutatnom nem lehet. [...]

Arany Tompának, 1862. július 28.

[...] A mi pedig az én utamat illeti: Madáchnak azt ígértem volt e tavasszal (félíg meddig s nem sok reményével a teljedsnek) hogy e nyár folytán meglátogatom Sztregován, s onnét vele téged. Most veszem levelét, melyben figyelmeztet ígéretemre. Azt mondja: Váczig elébem jó, viszen Sztregovára (falu ez felső Nógrádban) s együtt kirándulunk hozzád, kit nagyon tisztel és szeretne megismerni. Én már most azt nem tudom: fogok-e írni Madáchnak, hogy jó lesz biz az, s így útba ejtem Sztregovát [!] is, Hanvát is, úgy megyek Szliácsra, – vagy pedig ez időlopó (mert tudom elfognák itt is ott is az embert) csavargás helyett egyenesen Szliácsra tartok,

---

¹² ARANY XVIII. 113–114.

¹³ ARANY XVIII. 87., 91., 92., 109.

Esztergom-Nánáig vasúton és onnan társas szekeren. [!] Azt sem tudom, ha te – akkor már valószínűleg özvegy [szalmaözvegy – A. Cs.] ember – szívesen láthatnád-e a vendéget. Csupa habozás, csupa bizonytalanság! [...]

Arany Madáchnak, 1862. július 31.

[...] A mit a tavaszfélen beszélünk együtt, hogy meglátogatlak, s elébb nálad aztán Tompánál hosszabb ideig mulatok: abból, édes barátom, semmi sincs. Engem Balassa, chronicus fejjúgásommal, Szliácsra küld, eddig is mentem volna, ha mehettem volna. De talán a sors is irigyelné, ha egy szegény poéta addig menne fürdőre, míg a „noble saison” tart; én tehát megnyugszom e késő boldogságon is. Csak azt szeretném tudni már most, nem lehetne-e összekötni e szliácsi utat a veled és Tompával (vagy veled legalább) leendő találkozással. [...] Tompának is ilyen formán írtam. Azért kellett pedig írnom neki, mert a feleségét éppen most Pestre várjuk, fürdőbe: tehát nem tudom, mehetünk-e bátran a szalmaözvegyhez. Még nem válaszolt. [...]

Tompa Aranyinak, 1862. augusztus 1.

[...] Mindig, éjjel nappal várlak benneteket, s özvegyen vagy amugy igen szívesen látlak. Tudósíts jöttök-e? [...]

Arany Tompának, 1862. augusztus 9.

[...] Sietve írok néhány sort, hogy függőben ne tartsalak. Ne várj bennünket ez uttal. Madách igen ohajtana látni, de most nincs ideje megtenni e kirándulást. Valami commasationalis ügyekkel van elfoglalva. [...]

Ami a levelezés alapján világos: Arany folyamatosan hezitál, nemcsak az idézett részekben, de máshol is jelzi kétségét: vajon lesz-e elegendő idő a sztregovai és a hanvai utat is összekötni a szliácsival? Vagy: fogadóképes lesz-e Tompa? Eredetileg ugyanis úgy volt, hogy a felesége éppen ekkor Pesten lesz, ám kiderült, hogy ez az út biztosan elmarad. Madách is és Tompa is egyértelműen a hanvai utazást szorgalmazza. Vajon valóban közbejött Madáchnak valami, ami miatt nem utazhatott Hanvára? Vagy Arany augusztus 9-ei levele csak kibúvó?

Nehéz eldönteni. 7-én bizonyára valóban volt valami elintézni valója, ezért nem várhatta személyesen Arany érkezését Vácon (lehet, hogy ez adta az ötletet a vendégnek a hanvai út elhalasztásának indoklásához: Madách halaszthatatlan elfoglaltságára kell hivatkoznia), de attól kezdve folyamatosan együtt voltak. Madách nem sietett, hiszen egy nappal késleltette a Sztregováról való továbbindulást Szliácsra, aztán a fürdőben is eltöltött még egy teljes napot, ahelyett, hogy sietett volna vissza a birtokügyeit intézni.

A Madách-dokumentumokban sincs semmi jele annak, hogy hazatérése után bármilyen elintéznivalója lett volna. Minden jel szerint Arany volt az,

aki mindkét barátja óhaját elutasítva úgy döntött: ezúttal nem látogat el Hanvára.

Nyilván megbeszélte Madáchcsal, mivel indokolja majd az utazás elmaradását Tompának. Ezt annál is inkább meg kellett tennie, mert számíthatott rá, hogy a későbbiekben esetleg találkozik majd Tompa és Madách.

Sem Arany, sem Madách életének nem ismerjük minden időszakát, így aztán eldönthetetlen kérdés, vajon elutazott-e Arany a későbbiekben is Csesztvére? Valószínűleg igen. Kálnay Nándor adatközlésével kapcsolatban lehetnek ugyan kétségeink, ám egyelőre semmi sem cáfolja az 1863. szeptember 30-i látogatást.¹⁴

Több ilyen látogatásra emlékszem [Madách Imre csesztvei látogatásairól van szó – A. Cs.], nevezetesen 1863. szeptember végén este is ott találtam őt. Ugyanis Madách Károly úr éppen aznap vitetett engem N.Csalomjáról néhai Bolgár Gábor főbírótól, akinek gyermekeit a vacatióban correpetáltam, nevelői állásomat elfoglalandó, midőn Madách Imre Pestről érkezett Csesztvére, magával hozván Arany János nagy költönket, kivel innét másnap Sztregovára utazott.

Már Radó is felvetette annak a lehetőségét, hogy Kálnay esetleg az előző évi látogatásról számolt be, csak elvétette a dátumot, Voinovich pedig kategorikusan kijelentette: „A Kálnay füzetében (24. l.) közölt dátum hibás.”¹⁵

Egy biztos, akár volt 1863-as út, akár nem: sem Radónak, sem Voinovichnak nem lehet igaza: a dátum eltévesztése teljesen kizárt. Az oktatás (minden szinten és minden formában, tehát a magánúton történő tanulás is) október 1-jén kezdődött, ekkortól fogadták fel a házitánítókat is. Kálnay úgy írta le az eseményt, mint amely közvetlenül Csesztvére érkezése napján történt; ez tehát szeptember 30-a mellett szól. A legfontosabb azonban az, hogy egy évvel korábban Kálnay egészen máshol tartózkodott (lehet, hogy Esztergomban, lehet, hogy már Nagycsalomján), nem Csesztvén, mert oda csak 1863 őszén érkezett.

Az 1862-es úttal való összekeverés lehetősége azért is kizárt, mert akkor Arany és Madách külön-külön érkezett Csesztvére, nem együtt. De vajon lehetséges-e, hogy ezúttal együtt utaztak Pesttől Csesztvéig?

Ha jobban ismernénk Arany életének ezt az időszakát, akkor talán megválaszolható volna a kérdés. Ami Madáchot illeti, ő szeptember 28–29-én Pesten volt, nagyon is elképzelhető tehát, hogy 30-án elindult haza, s ebben az esetben szükségképpen meg kellett szakítania az útját Csesztvén.¹⁶

---

¹⁴ KÁLNAY Nándor, *Csesztve község története és leírása*, Bp., 1884. 24.

¹⁵ VOINOVICH, i. m. 185.

¹⁶ *Majthényi Anna levelezése*, szerkesztette, a bevezetőt és a kommentárokat írta: ANDOR Csaba, Madách Irodalmi Társaság, Bp., 2000, 299–301.

De hogy Arany hol tartózkodott ekkor, arról egyelőre fogalmunk sincs. Ha Pesten volt (és többnyire ott tartózkodott, hiszen ekkor már évek óta Pesten élt, a munkája se engedte meg a huzamosabb távollétet), akkor éppenséggel megtehetette, hogy Madáchcsal tart, előbb Csesztvére, aztán Sztregovára.

Arany mint életrajzi adatforrás

Az Arany-leveleknek csupán egyetlen adatát emelném ki, amely a közlekedési viszonyokra, s így közvetve Madách életvitelére enged következtetni. „Reggel négy órakor indultunk Madáchcsal, s Balassa-Gyarmaton keresztül (nagyobb útat téve, mint Várad Szalontához) 8-ra már Sztregován voltunk, ott reggeliztünk.” – írta feleségének Arany augusztus 13-án, vagyis ezek szerint kocsival négy óra alatt lehetett az utat megtenni. (Bármennyire meglepő, sem Madáchtól, sem más családtagtól nem maradt fenn ezzel kapcsolatos adat.)

A többi adat az október 16-án megjelent nekrológban szerepel, amelyet hipotetikusan ugyan, mégis Arany tulajdonítok a továbbiakban.

Az biztos, hogy szerzője bennfentes volt. „Arany átvette a drámát az ismeretlen költőtől, ki őszinte véleményét kérte s az egész látogatás alatt keveset beszélt.” A második tagmondatban foglalt állításnak csak két tanúja volt: Arany és Jámbor Pál; igaz, ők másokkal is megoszthatták emlékeiket. És nemcsak bennfentes volt a szerző, hanem olyan személy, akinek különösebb külső segédletre nem volt szüksége a megemlékezés írásához. Ugyanis tartalmilag alig mutat átfedést az írás az addig megjelent, Madáchról szóló írásokkal. Igaz, a pontos születési dátumot (1823. január 20.) valószínűleg nem az emlékezetére hagyatkozva írta le (ellentétben a házasságkötés pontatlanul 1846-ra tett időpontjával), ám az információk zöme autentikus.

„Hazatérve, megyéjében aljegyző lön s mint szónok is élénk részt vett a megyegyűlésekben.” A megállapítás azért érdekes, mert bár Madách Lónyay Menyhértnek írt levelében jelezte ilyen jellegű szándékát, valójában semmit sem tudunk arról, hogy 1846 előtt tartott-e beszédet. A megyegyűlési jegyzőkönyvekben csak a megtárgyalt ügyek kaptak helyet, azokban semmiféle beszédről nem esik szó, holott nyilván elhangzottak beszédek is. De hogy ki, mikor és mit mondott, azt nem lehet tudni. Arany tehát ezek szerint több Madách-beszédről is tudott, nyilván az érintett elbeszélése nyomán.

„Annyira megszerette a drámai formát, hogy satiráit is ebben írta. Satirái leginkább a politikai viszonyokra vonatkoznak; kivált 1853–54-ben irt ilyeneket. Közülök egy párt megmutatott barátainak is [...]” Különös a többes szám következetes használata; Arany ezek szerint úgy tudta, hogy a ma ismert egyetlen szatírán, *A civilizátoron* kívül is készült ilyen mű.

„A forradalmat minden baj nélkül élte át. Midőn visszatért, családi boldogságát háborítva találta.” Mind a megfogalmazás, mint a két mondat egymás mellé helyezése elgondolkodtató. Honnan tért vissza Madách? A csatáról? Nyilvánvalóan nem. Vagy lehetséges, hogy Arany elfelejtette: Madách börtönben volt? Ha beszélt róla az érintett, akkor aligha; ilyesmit nem lehet, s főképp: nem illik elfelejteni, ha valakivel szorosabb kapcsolatba kerülünk. Az viszont nagyon is elképzelhető, hogy Madách nem beszélt a börtönről, vagy valamilyen semmitmondó szófordulattal utalt rá, hogy a forradalom után meggyűlt a baja a hatóságokkal. Miként Becker Hugó írta: „Még fogságáról is csak érintőleg és tréfálkozva emlékezett meg.”¹⁷ Ámbár az is lehetséges, hogy Arany tapintatból hallgatott Madách bebörtönzéséről.

„[...] s egy pár cikket irt az »Ország« című politikai hirlapba.” Erről egyelőre semmit sem tudunk. Pompéry János lapja 1862. október 1-je és 1863. április 16-a között, tehát mindössze fél évig jelent meg; elvileg nem volna nehéz az újságot átnézni. A gyakorlatban mégsem könnyű, mivel az OSZK mikrofilmjéből néhány lapszám hiányzik. Mindenesetre a meglévőkben én nem találtam Madách-cikket. Mivel Arany a nekrológban utalt a *Pesti Hírlapban* megjelent cikkekre, ugyanakkor az *Ország* című lapot az országgyűlési szereplés kapcsán említette, arra kell gondolnunk, hogy esetleg a határozati párthoz köthető másik lappal téveszthette össze: a *Magyarországgal*, a *Magyar Sajtóval*, a *Honnal* vagy a *Jövővel*. Ezek közül az utolsó Vajda János lapja volt, ezért fölöttébb valószínűtlen, hogy ott Madách publikált volna; a másik három lap Madáchcsal kapcsolatos írásai viszont szerepelnek Praznovszky Mihály gyűjtésében.¹⁸ Egyelőre csak szórványosan megjelent Madách-cikkeket ismerünk az 1860-as évekből, amelyek hol az egyik, hol a másik lapban láttak napvilágot (*Magyarország, Felvidéki Magyar Közöny*), kivéve Arany lapjait, a *Szépirodalmi Figyelőt* (székfoglaló a Kisfaludy Társaságban) és a *Koszorút*, amely több írását is közölte; igaz, azok közül csak az egyik (az akadémiai székfoglaló) volt publicisztikai jellegű.

¹⁷ BECKER Hugó, *Madách Imre életrajza*, Madách Irodalmi Társaság, Bp., 2004, 138.

¹⁸ PRAZNOVSZKY Mihály, *Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864*, Siker Bt, Bp., 2015.